

Tenkit ve Müdafaa Arasında: Hicri Dördüncü Asır Ebû Hanîfe Musnedlerinin Telif Sebepleri*

OĞUZHAN YILDIZ

İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye
Istanbul University, The Graduate School of Social Sciences, Türkiye
oguzhan.yildiz@kocaeli.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-2068-7818>

Öz

İslam telif geleneğinde hemen her tür kitap belirli amaçlar doğrultusunda kaleme alınmıştır. Hadis edebiyatı ürünlerinin de birçoğu bu özelliği barındırmaktadır. Özellikle cāmî‘ ve sunen türü eserlerin, re‘y fikhına karşı hadis merkezli fikhî bilgi üretme hedefiyle, Ehl-i hadis ve Ehl-i re‘y arasındaki fikrî mücadele sahne olduğu bilinmektedir. Musned türü eserlerin de belirli amaçlar gözetilerek telif edildiği görülmektedir; ancak bu amaçlar, müelliflerin ilmî ve fikrî yapıları ile zaman ve ortamın ihtiyaçlarına göre değişebilmektedir. Daha özele inildiğinde hem Ehl-i hadis’ten hem de Ebû Hanîfe’nin takipçileri olan Ehl-i re‘y’den bazı isimlerin imam adına musned telif ettikleri müşahede edilmektedir. İki ekol arasındaki ilişkiler dikkate alındığında söz konusu musnedlerin aynı amaca matuf telif edilip edilmediği sorusu akla gelmektedir. Doğru cevaba ulaşabilmek için Ebû Hanîfe musnedlerinin, müelliflerin ekolleri dikkate alınarak incelenmesi ve sonrasında bir yargıya varılması gerekmektedir. Ebû Hanîfe musnedlerine daha önce eğilen araştırmacılar konuyu bu açıdan ele almayı genelde ihmal etmiştir. Çalışmamız ise 4./10. asırdan günümüze ulaşan ya da hakkında bazı bilgi veya çıkarımlara sahip olduğumuz eserleri ayrı ayrı konu edinmek suretiyle Ebû Hanîfe musnedlerinin telif sebeplerine odaklanmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde Ehl-i re‘y tarafından kaleme alınan musnedlerin Ebû Hanîfe’nin hadis birikimini ortaya koymak amacıyla onu müdafaa etmek sadedinde; Ehl-i hadis tarafından derlenenlerin ise bir kısmının imamın hadis bilgisinin yetersiz ve zabtının zayıf olduğunu ispat etmek yani tenkit amacıyla, bir kısmının da tam aksine hadis ilmindeki yerini tespit etmek, bir bakıma savunma adına telif edildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Musned, Ebû Hanîfe, Ehl-i Hadis, Ehl-i Re‘y, Hanefî, Sebeb-i Telif.

Between Criticism and Defense: The Reasons Behind the Compilation of Abū Ḥanīfa's Musnads During the 4th Century of the Hijra

Abstract

In the Islamic tradition of authorship, almost every type of book has been written with specific objectives in mind. Many works of ḥadīth literature also reflect this characteristic. In particular, it is known that works in the genres of jāmī' and sunan were composed with the aim of producing jurisprudential knowledge centered on ḥadīth as opposed to ra'y-based jurisprudence, becoming arenas of intellectual struggle between Ahl al-Ḥadīth and Ahl al-Ra'y. Similarly, musnad-type works were also authored with specific purposes, though these purposes varied according to the intellectual and scholarly orientations of the authors, as well as the needs of the time and context. On a more specific level, it is observed that figures from both Ahl al-Ḥadīth, and Ahl al-Ra'y, followers of Abū Ḥanīfa, compiled musnad works in the imam's name. Considering the relationship between these two schools, the question arises whether these musnads were authored with the same purpose in mind. In order to reach the correct answer, the Musnads of Abū Ḥanīfa must be examined with consideration of the authors' respective schools of thought, and a judgment should be made thereafter. Previous researchers who have addressed the musnads of Abū Ḥanīfa have generally neglected to approach the issue from this perspective. Our study, on the other hand, focuses on the reasons behind the compilation of the Musnads of Abū Ḥanīfa by addressing individually the works that have either survived from the 4th/10th century to the present or about which we have some information or inferred conclusions. As a result of the conducted examinations, it has been concluded that the Musnads authored by the Ahl al-Ra'y were written with the intention of defending him by presenting Abū Ḥanīfa's ḥadīth scholarship; whereas among those compiled by the Ahl al-Ḥadīth, some were composed with the aim of criticism namely, to demonstrate that the Imam's knowledge of ḥadīth was inadequate and his retention (*ḍabt*) was weak while others, conversely, were written to establish his position in the science of ḥadīth, serving in a sense as a form of defense.

Keywords: Ḥadīth, Musnad, Abū Ḥanīfa, Ahl al-Ḥadīth, Ahl al-Ra'y, Ḥanafī, Reason for Compilation.

Giriş

İslam düşüncesinde teşekkül eden farklı ekoller, muhataplarıyla aralarındaki ilmi ve fikri çatışmaları yazdıkları eserlerde gündeme getirmiş, bir yandan kendi görüşlerini tahkim ederken diğer yandan da reddiye düşüncesiyle muarızlarına cevaplar geliştirmiştir. Hadis ilmi dahilinde ortaya çıkmış olan farklı tasnif türleri ve eserler de tartışmaların yürütüldüğü ve çoğu zaman Ehl-i hadis'in muhalifi olduğu gruplara karşı reaksiyoner bir tavırla hem kendi düşünce sistemini oluşturduğu hem de karşı tarafın görüşlerini çürütmeyi amaçladığı bir edebiyat halini almıştır. Söz gelimi tevbîb mantığıyla kaleme alınan câmi' türü eserlerde hadisler merkeze alınarak Ehl-i hadis'in itikadî esasları ile ibâdât ve muâmelâta dair amelî meselelere yaklaşımları belirlenmekle beraber Mu'tezile, Murci'e gibi kelimci fırkaların ve Hanefî mezhebinin görüşleri reddedilmiştir. Ehl-i hadis'in tepkisinin de hissedildiği bu türden eserlerde bid'atçı kelama ve

re'yci fıkha karşı hadis merkezli inanç ve amel sistematığı kurmak amaçlanmıştır.

Hadis edebiyatındaki tasnif türlerinden biri de musnedlerdir. Musnedler, sahabe ya da sonraki tabakalarda yer alan isimlerin, çoğunlukla merfû' ve muttaşıl rivayetlerinin sıhhatlerine veya konularına bakılmaksızın bir araya getirildiği telif türü şeklinde tanımlanmaktadır.¹ eş-Şâfi'nin musned hadis vurgusu ve hadislerin sıhhat şartlarının değişmesi bu türün içeriğinin merfû' ve muttaşıl rivayetlerden müteşekkil bir yapıda olmasına zemin hazırlamıştır.² Diğer taraftan bazı hadisçilerin câmi' ve sunenlerin bölüm ve bab başlıkları re'y içerdiği için mezkûr telif tarzlarını hoş görmemesi ise musned türünün ortaya çıkışındaki temel âmil olarak kaydedilmektedir. Zira bu yolla, kitaplarda, selevin usulünde olduğu gibi sadece hadis rivayetleri yer alacaktır.³ Türün ortaya çıkmasında söz konusu âmil öne çıkarılmasına rağmen musned adı altındaki bütün eserler acaba bu amacı mı taşımaktadır? Musned telifinde göz ardı edilen başka âmiller de var mıdır?

Musned türünün ortaya çıkması hakkında daha çok bir önceki paragrafta zikredilen ideolojik saikin ön plana alındığı görülmektedir; ancak hadis birikimi belirli bir seviyeye ulaşmış ilim adamlarının kendi rivayetlerini sahabî râvilerine veya hocalarına göre ya da karışık bir şekilde, müktesebatını görebilmek, değerlendirebilmek, sonraki nesillere aktarımını sağlamak gibi niyetlerle musned adı altında bir araya getirdiği de olmuştur. Hatta aslında adı musned olan çoğu hadis derlemesinde müelliflerin bu hususları amaçladığı söylenebilir. Haricen musned derleme faaliyetinin her zaman kişinin bizzat kendisi tarafından yapılmadığı, mesela bir talebenin, hocasının ya da bir âlimin, mezhep imamının hadislerini cemettiği de görülmektedir. Bu durumun da kendine has başka nedenleri olabilir. Dolayısıyla bir bütün olarak musned türünün telifinde bahsi geçen ideolojik saikin aynen geçerli olduğunu söylemek doğru değildir. Dikkat çekilen sebep-i telife dair değişkenlik Ebû Hânîfe (ö. 150/767) musnedlerinin neden telif edildiğini anlayabilmek için hatırdaki tutulması gereken bir noktadır.

Ebû Hânîfe'nin rivayet ettiği hadisler de musned adı altında yukarıdaki tanımda vurgulanan hususiyetleri yani merfû' ve muttaşıl rivayetleri ihtiva edecek şekilde cemedilmiştir. Bu çalışmaların Ehl-i re'y'in yanı sıra Ehl-i hadis tarafından da yapıldığı görülmektedir. Ebû Hânîfe takipçilerinin fıkıh

*Bu makale İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Bekir Kuzudışlı'nın danışmanlığında hazırlanmış olan "Hadis ve Fıkıh Meseleleri Bağlamında Hicrî Dördüncü Asır Ehl-i hadis ve Ehl-i re'y ilişkileri" adlı tezden bazı ilave ve düzenlemelerle üretilmiştir.

¹ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 219; İbrahim Hatiboğlu, "Müsned," *DİA*, 32:101-103.

² Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 255-259.

³ Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 259-268.

metodolojisi düşünüldüğünde onların hadisçiler gibi re'yi dışarıda bırakmak amacıyla musned telif ettiğini söylemek mümkün değildir. Ehl-i hadis'e ait Ebû Hânîfe musnedlerinde de böyle bir hedef aramak makul gözükmemektedir. Diğer taraftan Ehl-i re'y'in, mesailerini imamlarının hadislerine harcamaları mezhebe hizmet açısından tutarlı karşılanabilir; ancak Ebû Hânîfe'yi genelde adalet ve zabt yönlerinden cerh eden Ehl-i hadis'in, imamın hadislerine neden ilgi duyduğu bu noktada merak uyandıran bir husustur.

Söz konusu Ebû Hânîfe musnedleri birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalardan bazıları, literatürü, tespit ve telif tarzı açısından incelerken bir kısmı ise daha çok isnad kullanımı ve raviler gibi hadisin teknik konuları ile ilgilenmiştir;⁴ ancak Ebû Hânîfe musnedleriyle ilgili burada ortaya konulan problemler, literatürün dönemin ilmî ve fikrî tartışmalarıyla ilgisinin bulunup bulunmadığı, Hanefî fıkıh doktrini için ne ifade ettiği konuları, hasılı Ebû Hânîfe musnedlerinin telif sebepleri etraflıca bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Makalede öncekilerin ihmal ettiği bu meseleye odaklanılacaktır.

1. Ebû Hânîfe Musnedleri

1.1. İlk Kuşak Talebelere Nispet Edilen Musnedler ve Mahiyetleri

Ebû Hânîfe rivayetlerini bir araya getiren çalışmaların imamın ilk kuşak talebeleri tarafından telif edilmeye başlandığı bilinmektedir. Bu bağlamda akla ilk olarak Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muḥammed eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) günümüze ulaşan *Kitābu'l-Āṣār*'ları gelmektedir. Ebû Hânîfe hadislerinin "musned" adı altında ne zamandan itibaren toplanmaya başlandığı sorusuna verilen cevaplar ise birbirinden farklıdır. Nitekim kaynaklarda Ebû Hânîfe'nin, Zufer (ö. 158/775), Ebû Yûsuf, Muḥammed eş-Şeybânî, Ḥammād b. Ebî Hânîfe (ö. 176/792) ve Ḥafṣ b. Ḡiyāṣ (ö. 194/810) gibi talebelerinin her birine āṣār, musned veya nüşa adı altında eserler izafe edilmiştir. Konuya eğilen çağdaş araştırmacılar, bu durumun aynı eserin farklı şekillerde isimlendirilmesinden mi kaynaklandığı yoksa her birinin müstakil telifler mi olduğu hususunda ihtilafa düşmüştür. 'Abdurreşîd en-Nu'mânî ve Muḥammed Emîn el-Evrekze'î, Ebû Hânîfe'nin talebelerine nispet edilen āṣār türü eserlerin -Mâlik'in *el-Muvatta'*'ına benzer şekilde- aslı itibarıyla imama ait olduğu, aralarında nüsha farklılıkları bulunduğu fikrinde

⁴ Bu çalışmalardan bazıları için bkz. el-Evrekze'î, *Mesânîdu'l-İmâm Ebî Hânîfe*; Erkam Görücüoğlu, "el-Hârisî ve Müsnedü Ebî Hânîfe Adlı Eserinin Hadis İlmî Açısından Değerlendirilmesi," (yüksek lisans tezi); Ramazan Çoban, "Ebû Hânîfe Müsnedleri ve Hârizmî'nin Câmîu'l-Mesânîd'i," (yüksek lisans tezi).

müttefiktir;⁵ ancak en-Nu‘mānī talebelere atfedilen musned ya da nüshaların âşâr adıyla meşhur olan kitaplardan farklı eserler olmadığı bilakis aynı kitapların müteaddit isimlerle zikredildiği kanısında iken,⁶ el-Evrekze’î ise talebelerinin hemen her birinin imamın merfû‘ hadislerini bir araya getirerek müstakil musnedler telif ettiğini savunmaktadır.⁷ Ehl-i re’y’in fıkıh usûlünde mursal hadisler ve sahabe kavillerine gösterilen ihtimam, İmam Mâlik’in (ö. 179/795) *el-Muvatta’*ı ve 2./8. asırda telif edilmiş diğer hadis edebiyatı ürünlerinin yapısı ve içeriği dikkate alındığında bu dönemde sırf merfû‘ hadislerin toplandığı “musned” eserlerin telifinden bahsetmek zor gözükmektedir. Dolayısıyla en-Nu‘mānī’nin görüşünün tercihe şayan olduğu söylenebilir.

1.2. Hicrî Dördüncü Asırda Telif Edilen Ebû Hanîfe Musnedleri

Ebû Hanîfe’nin talebelerine atfedilen musnedlerin aslında âşârlardan farklı olmadığı görüşü doğru kabul edildiğinde Ebû Hanîfe rivayetlerinin “musned” adı altında 4./10. asırda yaşayan müellifler tarafından telif edilmeye başlandığı görülmektedir. Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda söz konusu asırda kaleme alınan en az 12 tane Ebû Hanîfe musnedi tespit edilirken, 5./11. asırda 3, 6./12. asırda ise 2 adet musnede rastlanmaktadır. Görüldüğü üzere telif faaliyetlerinin en yoğun olarak 4./10. asırda gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Makalemizin söz konusu dönemle sınırlandırılması temelde bu iki durumdan; Ebû Hanîfe musnedlerinin bu dönemde ortaya çıkması ve telif yoğunluğun en fazla yine bu dönemde olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan Ehl-i hadis ve Ehl-i re’y tartışmalarının bu dönemde hararetli bir şekilde devam etmesi ve bu tartışmalarla söz konusu telifâtın başlaması arasında ilinti olma ihtimali de sınırlandırma nedenlerinden biridir. Ayrıca takip eden asırlarda çok az sayıda Ebû Hanîfe musnedi telif edilmesi ve bunlardan günümüze ancak birkaç tanesinin ulaşması da bu bağlamda zikredilmelidir. Son olarak her dönemin kendine özgü şartlarına binaen telif sebepleri farklılık arz edebilmektedir ve bunları tespit için İslam düşüncesinde yaşanan ilmi ve fikrî değişim ve dönüşümlerin bilinmesi gerekir. Söz gelimi 4./10. asırda telif edilen musnedlerin telif sebepleri ile Memlûkler devrinde telif edilenlerinki aynı olmayacaktır. Zira o dönemin hemen her şartı 4./10. asra göre farklıdır ve ayrı bir uzmanlık gerektirir. Dolayısıyla uğraşı alanımızın daha çok hicrî ilk 4 asır olması da böyle bir sınırlandırma yapmayı zorunlu kılmıştır.

⁵ en-Nu‘mānī, “*Kitabü’l-Âşâr Mukaddimesi*,” 240 vd.; el-Evrekze’î, *Mesânîdu’l-İmâm Ebî Hanîfe*, 74- 75. Murteza Bedir, dönemin kitap kültürüyle ilgili açıklamasında bu durum için “çoklu sürüm” tabirini kullanmaktadır. Murteza Bedir, *Ebu Hanife: Entelektüel Biyografisi*, 35.

⁶ en-Nu‘mānī, “*Kitabü’l-Âşâr Mukaddimesi*,” 247.

⁷ el-Evrekze’î, *Mesânîdu’l-İmâm Ebî Hanîfe*, 88.

Çalışmanın neden 4./10. asırla sınırlandırıldığını kısaca temellendirdikten sonra bu asırda musned telif eden 12 müellif şu şekilde sıralanabilir:

1. Ebū ‘Abdillāh Muḥammed İbn Maḥled ed-Dūrī (ö. 331/942)
2. Aḥmed b. Muḥammed İbn ‘Uḳde (ö. 332/943)
3. Ebū'l-Ḳāsım ‘Abdullāh b. Muḥammed İbn Ebi'l-‘Avvām (ö. 335/946)
4. ‘Ömer b. el-Ḥasen el-‘Uṣnānī (ö. 339/950)
5. Ebū Muḥammed ‘Abdullāh b. Muḥammed el-Ḥārīṣī (ö. 340/951)
6. Ebū Aḥmed ‘Abdullāh İbn ‘Adī (ö. 365/975)
7. Ebū'l-Ḥuseyn Muḥammed İbnu'l-Muẓaffer el-Bağdādī (ö. 379/989)
8. Ṭalḥa b. Muḥammed eṣ-Şāhid (ö. 380/990)
9. Muḥammed b. İbrāhīm İbnu'l-Muḳrī (ö. 381/991)
10. Ebū'l-Ḥasen ‘Ali b. ‘Ömer ed-Dāreḳuṭnī (ö. 385/995)
11. Ebū Ḥafṣ ‘Ömer b. Aḥmed İbn Şāhīn (ö. 385/995)
12. Ebū Nu‘aym Aḥmed b. ‘Abdullah el-İṣfahānī (ö. 430/1038)⁸

4./10. asırda kaleme alınan Ebū Ḥanīfe musnedlerinden sadece İbn Ebi'l-‘Avvām, el-Ḥārīṣī, İbnu'l-Muḳrī ve Ebū Nu‘aym el-İṣfahānī'ye ait olanların günümüze ulaştığı bilinmektedir.

İbn Ebi'l-‘Avvām'a nispet edilen musned müstakil bir çalışma olmayıp müellifin *Feḏā'ilu Ebī Ḥanīfe* isimli biyografi eserinde yer alan “Zikru mā'ntehā 'ileynā mine'l-‘ulemā'i ve'l-fuḳahā'i ve'l-muḥaddiṣine'lleẓīne 'ehazū 'an Ebī Ḥanīfe el-ḥadiṣ ve'l-fıkh/Ebū Ḥanīfe'den hadis ve fıkıh öğrenen âlimler, fakihler ve muhaddislerden bize ulaşan rivayetler” adlı bölümdür.⁹ Görüldüğü kadarıyla bu bölümü ilk defa *Cāmi'u'l-Mesānīd* müellifi Ebu'l-Mu'eyyed el-Ḥārizmī (ö. 655/1257) eserinin mukaddimesinde musned olarak isimlendirmiş ve sonraki bazı müellifler de ona tabi olmuştur. İbn Ebi'l-‘Avvām'ın *Feḏā'il*'inin bu kısmı, isnadında Ebū Ḥanīfe'nin yer aldığı merfū', mevkūf ve maḳṭū' rivayetlerden, onun fetvalarından ve fazileti hakkında söylenen sözlerden oluşan yaklaşık 250 nakilden müteşekkildir. Bu nakillerin sadece 16 tanesi merfū'dur. Dolayısıyla musned diye isimlendirilmeye uygun değildir. İbn Ebi'l-‘Avvām'a nispet edilen bu musned, *Feḏā'ilu Ebī Ḥanīfe*'nin bir başlığından ibaret olduğu için ve musned özelliklerini barındırmadığından dolayı burada konu edilmeyecektir. Zira dönemin diğer biyografi eserleri incelendiğinde de en az İbn Ebi'l-‘Avvām'ınki kadar Ebū Ḥanīfe'den nakledilen merfū', mevkūf ya da maḳṭū' rivayeti ihtiva ettiği görülmektedir.

⁸ el-Evrekze'î, *Mesānīdu'l-İmām Ebī Ḥanīfe*, 102 vd.; en-Nu'mānī, “Mukaddime,” 75 vd.; Çoban, “Ebū Hanīfe Müsnedleri ve Hārizmī'nin Cāmiu'l-Mesānīd'i,” 50-78.

⁹ en-Nu'mānī, “Mukaddime,” 78-81; el-Behrā'icī, “Mukaddime,” 4.

Ebū Ḥanīfe'yi Ehl-i hadis'in ithamlarına karşı müdafaa edeceğini *Keşfu'l-Āsāri's-Şerīfe fī Menākıbi'l-İmām Ebī Ḥanīfe* isimli biyografi eserinde açıkça beyan eden el-Ḥārīşī,¹⁰ onun adına nispeten hacimli bir musned de telif etmiştir. Ebū Ḥanīfe'nin hadis aldığı hocalarına göre tasnif edilen söz konusu eser merfū' karakteriyle dikkat çekmektedir. Bir sayıma göre eserde toplam 915 rivayet vardır¹¹ ve bunlardan 865'i merfū'dur.¹²

el-Ḥārīşī *Musnedu Ebī Ḥanīfe*'de öncelikle Ebū Ḥanīfe'den kendisine gelen bir rivayeti isnadı ve metniyle birlikte serdetmekte ardından da eğer rivayetin Ebū Ḥanīfe'den gelen başka tarikleri varsa bunları sıralamaktadır.¹³ Bazen de Ebū Ḥanīfe rivayetinin mutābī'i veya şāhidi konumunda olan rivayetlere yer vermektedir.¹⁴ Müellifin, tarikleri bir araya getirerek hadisin sıhhatini pekiştirmeye, isnad ya da metinlerde yer alan illetleri çözüme kavuşturmaya odaklandığı görülmektedir.¹⁵ Diğer taraftan bir Hanefî olarak el-Ḥārīşī'nin isnad ve raviler hakkında hadisçi titizliğiyle incelemeler yapması ve nitelikli değerlendirmelerde bulunması dikkat çekicidir.

4./10. asırdan günümüze ulaşan bir diğer musned ise bir hadisçi olan İbnu'l-Mukrî'ye aittir. Ne yazık ki bu musnedin ufak bir kısmı bulunup neşredilebilmiştir. Yani şu an elimizdeki matbu hali eserin tamamı değildir. 75 hadisi şamil olan musnedin büyük çoğunluğu Ebū Ḥanīfe'nin iki talebesi Ebū Yūsuf (ö. 182/798) ve Muḥammed b. Ḥasen eş-Şeybānî'nin (ö. 189/805) *Kitābu'l-Āsār*'larından seçilmiş merfū' hadisleri içermektedir. Hatta onun yer yer eş-Şeybānî'nin *Kitābu'l-Āsār*'ında hadislerden sonra genellikle "ve bihî ne'ḥuḏ" şeklinde başlayan, fetva durumunu belirten ifadelerine de rastlanmaktadır.¹⁶ Eserde ne 'ale'r-ricāl ne de 'ale'l-ebvāb tasnif sistemi uygulanmıştır.

Ele alınacak son Ebū Ḥanīfe musnedi ise Ehl-i hadis'e mensubiyetiyle bilinen bir müellife; Ebū Nu'aym el-İşfahānî'ye aittir. Bu eser de Ebū Ḥanīfe'nin hadis aldığı hocalarına göre tasnif edilmiştir. *Cevāmi'u'l-Kelim* programına göre eserde toplam 368 rivayet vardır bunlardan 321 tanesi

¹⁰ el-Ḥārīşī, *Keşfu'l-Āsāri's-Şerīfe fī Menākıbi'l-İmām Ebī Ḥanīfe*, 1:34-40.

¹¹ el-Ḥārīşī, *Musnedu Ebī Ḥanīfe (el-Esyūti)*, 307. el-Esyūti, sayımında sadece asıl hadisleri dikkate almıştır. Mutābī' ve şāhid olarak serdedilen hadisler de sayıma dahil edildiğinde bu sayı doğal olarak artacaktır. Mesela el-Behrā'icî'nin sayımına göre eserde 1741 hadis mevcuttur. Bkz. el-Ḥārīşī, *Musnedu'l-İmāmi'l-A'zam Ebī Ḥanīfe*, 2:930.

¹² Görücüoğlu, "el-Ḥārīşī ve Müsnedü Ebī Ḥanīfe," 102.

¹³ el-Ḥārīşī, *Musnedu'l-İmāmi'l-A'zam (el-Behrā'icî)*, 1:165 vd., 1:209 vd., 1:287 vd.

¹⁴ el-Ḥārīşī, *Musnedu'l-İmāmi'l-A'zam (el-Behrā'icî)*, 1:224, 1:336 vd.

¹⁵ el-Behrā'icî, "Mukaddime," 1:18; Görücüoğlu, "el-Ḥārīşī ve Müsnedü Ebī Ḥanīfe," 102-109.

¹⁶ Bazı örnekler için bkz. İbnu'l-Mukrî, *Musnedu'l-İmām Ebī Ḥanīfe*, 39, 41, 46.

merfū‘dur. Dolayısıyla Ebū Nu‘aym’ın *el-Musned*’i de el-Ḥārişī’ninki gibi merfū‘ karakterlidir.

Ebū Nu‘aym, yer yer Ebū Ḥanīfe’den naklettiği hadislerin yine ondan gelen başka tariklerini cemetmiş,¹⁷ mutābi‘ veya şāhidlerini nakletmiştir.¹⁸ Bu yolla bazen metinlerdeki farklılıkları ortaya çıkarmakta bazen de isnadlarda yer alan ‘illetlere değinmekte veya raviler hakkında bazı bilgileri kaydetmektedir. Eser, el-Ḥārişī’nin *el-Musned*’ine bu yönüyle de benzemektedir.

2. Ebū Ḥanīfe Musnedlerinin Telif Sebepleri

2.1. Telif Sebeplerini Belirlemede Bazı Zorluklar

4./10. asırda kaleme alınan Ebū Ḥanīfe musnedlerinin telif sebebine dair ne müelliflerin bizzat kendilerinden gelen ne de klasik dönemlere ait literatürde yer alan herhangi bir kayda rastlanmaktadır. Bu durum telif sebeplerini belirlemede karşılaşılan en temel sorundur. Dolayısıyla telif sebebiyle ilgili yapılacak olan açıklamalar, birtakım karinelere ve bazı araştırmacıların yorumlarına dayanacaktır.

Telif sebeplerini belirlemedeki zorluklardan bir diğeri ise yukarıda adı geçen musned müelliflerinin Ehl-i re’y düşüncesine nispetle konumları incelendiğinde karşımıza karmaşık bir tablonun çıkmasıdır. Zira bir ekolün önderi adına, mensuplarının eser telif etmesi beklenir. Oysaki bu isimlerden Hanefî olduğu bilinen sadece iki kişi vardır: İbn Ebī’l-‘Avvām ve el-Ḥārişī. Müelliflerden beş tanesinin ise Ehl-i hadis olduğu görülmektedir. İbn ‘Adī, ed-Dārekuṭnī, İbn Şāhīn ve Ebū Nu‘aym’ın Ebū Ḥanīfe’ye yönelik tenkitleriyle bilinen Ehl-i hadis âlimler olduğu malumdur. Yine İbnü’l-Muḳrī de bizzat kendisi Aḥmed b. Ḥanbel ve Ebū Zur’a er-Rāzī’nin mezhebine müntesip olduğunu ifade etmektedir.¹⁹ İşte bu noktada Ehl-i hadis’e mensup âlimlerin neden böyle bir telif faaliyetinde yer aldığı özellikle irdelenmesi gereken bir mevzudur. İbn ‘Uḳde Zeydî kimliği, Ṭalḥa b. Muḥammed eş-Şāhid ise Mu‘tezile mensubiyetiyle tanınmaktadır. Zeydiyye ve Mu‘tezile, Ehl-i re’y’le genel olarak müspet ilişkiler geliştirdiği için onların Ebū Ḥanīfe musnedi telif etmeleri makul gözükmemektedir. Geri kalan isimlerden ed-Dürī, el-‘Uşnānī ve İbnü’l-Muḫaffer’in mezhep mensubiyetlerine dair bir bilgiye ulaşamamıştır. Çalışmamız zaten sadece Ehl-i re’y ve Ehl-i hadis’in kaleme aldığı Ebū Ḥanīfe musnedlerinin telif sebepleri çerçevesinde olacağı için bu aidiyetler dışında kalanlar ya da mensubiyeti belirlenemeyenlerin konuya bir etkisi söz konusu değildir.

¹⁷ Ebū Nu‘aym, *Musnedu’l-İmām Ebī Ḥanīfe*, 253 vd., 301 vd., 308 vd., 424 vd.

¹⁸ Ebū Nu‘aym, *Musnedu’l-İmām Ebī Ḥanīfe*, 238 vd., 288 vd., 448 vd.

¹⁹ ez-Zehebī, *Siyeru A’lāmi’n-nubelā*, 16:401.

Döneme ait yalnızca üç musnedin günümüze ulaşmış olması da bir problemdir. Üstelik günümüze ulaşan bu üç musnedden biri Ehl-i re'y'e aittir. İşte bu durumlar Ebû Hânîfe musnedlerinin telif sebebi hakkında kapsayıcı bir yorumda bulunmaya imkân vermemektedir ve tikel yorumlar yapmayı gerekli kılmaktadır. Bundan dolayı telif sebepleri, ekol ve eser merkezli incelenmeye çalışılacaktır.

2.2. İmamı Savunmak: Ehl-i re'y'e Ait Ebû Hânîfe Musnedlerinin Telif Sebepleri

Hanefî olduğu bilinen el-Hârişî, *Keşfu'l-Âşâr*'ının mukaddimesinde daha önce telif ettiği *el-Musned*'inden bahsetmektedir. O, *Keşfu'l-Âşâr*'da Ebû Hânîfe'nin bütün rivayetlerini toplamak gibi bir amacı olmadığını belirttikten sonra "İmamdan musned hadis nakledenleri müstakil bir kitapta topladık, isteyen ona müracaat edebilir." diyerek imamın hadislerini toplu şekilde görmek isteyenleri *el-Musned*'ine yönlendirmiştir.²⁰

Keşfu'l-Âşâr'daki bu işaret dışında *el-Musned*'deki bazı karinelere hareketle telif sebebine dair çıkarımların yapılması mümkün gözükmemektedir. el-Hârişî, bir hadisin isnadında yer alan Ziyâd b. 'İlâka (ö. 135/752) ile Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662) arasındaki ravi hakkında ıdtırâb olduğunu belirtmekte ve uzun uzun tarikleri sıralayarak 'illeti ortaya koymaktadır. Bazı delillere de atıfta bulunan müellif, doğrusunun Ebû Hânîfe'nin rivayet ettiği şekilde, aradaki ravinin Yezîd b. Hâriş olması gerektiğinin altını çizmektedir. Bu kısımdan sonraki sözleri konumuz açısından önemlidir. el-Hârişî şöyle demektedir: "Bu durum Ebû Hânîfe'nin hıfz ve itkân konusunda diğer muhaddislerden daha üstün olduğunu ortaya çıkarmıştır."²¹

el-Hârişî'nin, Hz. Peygamber'in başını üç kere mesh ettiğini bildiren Ebû Hânîfe hadisinin ardından yaptığı açıklamalar da telif sebebine dair ipucu vermektedir. O, Hz. Peygamber'in ellerini başının ortasına koyup önce arkaya doğru sonra da öne doğru ellerini tekraren yıkamaksızın mesh ettiğini, onun bu 3 hamlesinin aslında tek mesh olduğunu ve hadisin manasının bu şekilde anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla bu hadis üzerinden Ebû Hânîfe'nin hata ettiğini düşünenler vehim içindedir.²² Ebû Hânîfe'nin söz konusu rivayetinin konu edildiği ilk eserler görebildiğimiz kadarıyla ed-Dârekuṭnî'ye aittir (ö. 385/995). O, gerek *es-Sunen*'inde gerekse *el-İlel*'inde bu rivayete değinmiş ve Ebû Hânîfe'nin hata ettiğini ifade etmiştir.²³ Eğer ed-Dârekuṭnî eleştirilerini el-Hârişî'nin vefatından önce dile getirdiyse, el-Hârişî'nin buradaki muhtemel muhatabının ed-Dârekuṭnî olduğu

²⁰ el-Hârişî, *Keşfu'l-Âşâr*, 1:40.

²¹ el-Hârişî, *Musnedu'l-İmâmî'l-A'zam (el-Behrâ'icî)*, 1:336-338.

²² el-Hârişî, *Musnedu'l-İmâmî'l-A'zam (el-Behrâ'icî)*, 2:767-768.

²³ ed-Dârekuṭnî, *es-Sunen*, 1:154; ed-Dârekuṭnî, *el-İlelu'l-Vârîde fi'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye*, 4:47-50.

söylenebilir. Burada şayan-ı dikkat olan ise el-Ĥârişî'nin hadisçiler tarafından Ebû Ĥanîfe'ye yöneltilen "hata etme" iddiasını bertaraf etme çabasıdır.

Öte yandan el-Ĥârişî, bu hadiste asıl fahiş hatayı Şu'be b. Haccâc'ın (ö. 160/776) yaptığına dikkat çekmektedir. Nitekim ravilerin hepsi Ĥâlid b. 'Alkame'den naklederken, Şu'be isnadda onun yerine Mâlik b. 'Arfete'yi zikretmiş ve iki ismi karıştırmıştır. et-Tirmizî (ö. 279/892) gibi hadis âlimleri de Şu'be'nin bu tashifini dile getirmektedir.²⁴ el-Ĥârişî, konuyu bu şekilde arz ettikten sonra "Eğer bu hata Ebû Ĥanîfe'den sâdır olsaydı onu cahillikle suçlarlar hatta dinden bile çıkarırlardı." sözleriyle Ehl-i hadis'e tepkisini göstermiştir.²⁵ Son olarak müellifin, birkaç 'illetli isnada işaret ettiği ve bunların hiçbirinde Ebû Ĥanîfe'nin sorumlu olmadığı hususunu özellikle belirttiği görülmektedir.²⁶

Neticede el-Ĥârişî sadece Ebû Ĥanîfe'nin hadislerini müstakil olarak bir araya getirmekle yetinmeyip onun rivayetleri üzerinde bir hadisçi titizliğiyle çalışmıştır. Diğer taraftan yer yer onun hadis rivayetindeki ehliyetini vurgulayan ve ona yönelik ithamları bertaraf etmeye çalışan birtakım açıklamalarda da bulunmuştur. *el-Musned*'de takip ettiği metot ve imamın hadis bilgisine dair söz konusu beyanlarından hareketle el-Ĥârişî'nin mezkûr eseri telif sebebinin Ebû Ĥanîfe'nin hadis birikimini ortaya çıkarmak, hadis rivayetindeki durumuna yönelik ithamlara karşı onu müdafaa etmek olduğu söylenebilir. O nasıl ki *Keşfu'l-Âşâr*'da Ehl-i hadis'in özellikle adalet yönünden ithamlarına karşı Ebû Ĥanîfe'yi müdafaa etmişse,²⁷ hadis bilgisi ve zabtı açısından yöneltilen iddialara da *el-Musned*'inde cevap vermiştir.

Nitekim Ehl-i hadis tarafından Ebû Ĥanîfe'nin zabt ve hadis bilgisine birçok tenkidin yöneltildiği ve 4./10. asırda kaleme alınmış *du'afâ*' literatüründe de nispeten daha ağır tenkitlerin yer aldığı bilinmektedir. Bu bağlamda imamın hem zabt açısından hadisleri kabul edilemeyecek derecede zayıf bir ravi olduğu hem de hadis ilminde bir behresi bulunmadığı kaydedilmiştir.²⁸ Dolayısıyla Ehl-i hadis tarafından ortaya atılan bu ithamlar karşısında Ebû Ĥanîfe takipçilerinin iddiaları bertaraf etme saikiyle musnedler telif ettiği ve bu yolla imamı savunduğu düşünülebilir. Diğer yandan 4./10. asrın önde gelen Hanefî fakihi Ebû'l-Ĥuseyn el-Ĥudürî (ö. 428/1037), Ebû Ĥanîfe'nin kıyasta, Mâlik'in hadiste, eş-Şâfiî'nin ise her

²⁴ et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-Kebîr (Sunenu't-Tirmizî)*, 1:66.

²⁵ el-Ĥârişî, *Musnedu'l-İmâmi'l-A'zam (el-Behrâ'icî)*, 2:768.

²⁶ el-Ĥârişî, *Musnedu'l-İmâmi'l-A'zam (el-Behrâ'icî)*, 2:663, 2:788.

²⁷ el-Ĥârişî, *Keşfu'l-Âşâr*, 1:34-39.

²⁸ Söz konusu tenkitlerden bir kısmı için bkz. İbn Ĥibbân, *el-Mecrûhîn*, 3:60 vd.; İbn 'Adî, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, 8:235 vd.

ikisinde güçlü (kavî) olduğu şeklindeki iddiayı değerlendirirken, Şu'be b. Haccâc ve 'Abdullâh b. el-Mubârek'ten, imamın hadis bilgisini ispat edecek nakillere yer verip en sonunda ise "Ebû Hânîfe'nin musnedine baksan onun eş-Şâfiî'nin musnedinden daha büyük olduğunu görürsün."²⁹ demektedir. el-Ğudürî'nin yaptığı bu kıyaslama da hem Ehl-i re'y'in Ebû Hânîfe'nin hadis bilgisine yönelik eleştirilerden haberdar olduğunu hem de musnedlerin imamın hadis birikimini ortaya koyma amacıyla telif edildiğini akla getirmektedir.

Ehl-i re'y tarafından kaleme alınan Ebû Hânîfe musnedleri çerçevesinde, literatürün telif sebebiyle ilgili birtakım genel değerlendirmelere de rastlanmaktadır. Söz gelimi Dickinson, Ebû Hânîfe'ye yöneltilen, "fıkıh doktrinini oluştururken hadisleri görmezden gelme" suçlamasına karşı Hanefîlerin, imamın öğrettiği iddia edilen hadisleri toplayan kitaplar yazdıkları düşüncesindedir.³⁰

Fıkıh mezheplerinin ve sünni düşüncenin teşekkülü konusundaki çalışmalarıyla bilinen Melchert ise Ehl-i hadis'e yakınlaşma (*traditionalization*) çabalarının bir sonucu olarak 2./8. asrın sonlarından itibaren Hanefî fıkının hadis temellerini ortaya çıkarmaya çalışan eserlerin telif edildiğini iddia etmektedir. Ebû Hânîfe'nin talebeleri Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî ile başlayan bu çaba sonraki asırlarda da devam etmiştir. Melchert, Hanefî doktrinin hadis temellerinin oluşturulması bağlamında Ebû Yûsuf, Muhammed eş-Şeybânî, el-Hasen b. Ziyâd el-Lu'lu'î gibi âlimlerin erken dönem çalışmalarının yanı sıra et-Ṭahâvî, el-Hârişî gibi dördüncü asır âlimlerinin ve el-Ğârizmî gibi daha sonrakilerin eserlerine de atıflar yapmaktadır.³¹

Diğer bir araştırmacı Jonathan Brown, 4./10. asır boyunca belirli hukuk ekollerine bağlı âlimlerin kendi mezheplerinin görüşlerini destekleyen hadis kitapları derlediklerini ifade etmektedir. Şâfiî âlimi el-Beyhağî'nin (ö. 458/1066) *es-Sunenu'l-Kubrâ*'sını örnek veren yazar, Hanefîlerin ise birkaç Ebû Hânîfe musnedi tasnif ettiğini hatta Ebû Nu'aym gibi Hanefî olmayanların bile bu çaba içine girdiklerini belirtmektedir.³²

Neticede adı geçen 3 araştırmacı da 4./10. asırda Hanefîler tarafından telif edilen musnedlerin Ebû Hânîfe'nin fıkıh doktrininin hadis temellerini ortaya koyma amacı taşıdığını dile getirmektedir. Bu iddianın en azından

²⁹ el-Ğudürî, *Şerhu Muhtaşari'l-Kerhî*, 1:59.

³⁰ Erik Dickinson, "Ahmad b. al-Şalt and his Biography of Abû Hânîfa," 407.

³¹ Christopher Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C.E.*, 48, 49; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Christopher Melchert ve Mezheb: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslam Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu," 54.

³² Jonathan Brown, *The Canonization of al-Bukhari and Muslim*, 60.

elimizdeki musnedler tarafından desteklenmediği söylenebilir. Zira bu musnedlerde “Fatıhasız namaz olmaz.”³³, “Hacamat yapanın da yaptırının da orucu bozulur.”³⁴ gibi Ebū Ḥanīfe’nin amel etmediği hadislerin de yer aldığı görülmektedir. Bunların ötesinde musnedlerde ahkâm dışındaki hadislerle de rastlanmaktadır. Ayrıca söz konusu eserlerin Ebū Ḥanīfe’nin hocalarına göre, musned bir yapıda tasnif edilmesi, telif sebebinin Hanefî fıkhnın hadis temellerini oluşturma fikrine uzak olduğunu göstermelidir. Nitekim böyle bir amaç olsaydı muhtemelen el-Beyhaqî’nin *es-Sunenu’l-Kubrâ*’sındaki gibi ‘ale’l-ebvâb bir tasnif tarzı tercih edilirdi. Öte yandan 4./10. asırda Hanefî fıkhnın hadis temellerinin musnedler üzerinden değil Ebū Ca’fer eṭ-Ṭahâvî’nin (ö. 321/933) *Şerhu Me’âni’l-Âşâr*’ı, Ebū Bekr el-Ceşşâs’ın (ö. 370/981) *Şerhu Muhtaşari’ṭ-Ṭahâvî*’si ve Ebū’l-Ḥuseyn el-Ḳudûrî’nin *et-Tecrîd*’i gibi fıkıh sistematığına göre hazırlanmış eserler vasıtasıyla ortaya konulduğu bilinmektedir.³⁵

2.3. Ehl-i hadis’e Ait Ebū Ḥanīfe Musnedlerinin Bir Amacı: Savunmayı Yıkma

İbnu’l-Mukrî ve Ebū Nu’aym’inki dışarıda bırakılırsa 4./10. asırda Ehl-i hadis tarafından telif edilen diğer üç Ebū Ḥanīfe musnedinin günümüze ulaştığı bilinmediğinden bunların telif sebeplerine dair çıkarımlarda bulunmak bir hayli zordur; ancak söz konusu eserlerden İbn ‘Adî’nin *el-Musned*’inin telifine dair Muḥammed Zâhid el-Kevşerî’nin (ö. 1952) bir yorumuna rastlanmaktadır. O İbn ‘Adî’yle ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: “İbn ‘Adî, Ebū Ḥanīfe ve ashabına karşı çok sivri dilliydi. eṭ-Ṭahâvî ile tanışıp ona öğrenci olunca yaklaşımı biraz güzelleşti. Hatta Ebū Ḥanīfe musnedi telif etti.”³⁶

el-Kevşerî’nin herhangi bir kaynağa atıf yapmaksızın öne sürdüğü bu iddiayla İbn ‘Adî’nin ilmî hayatı karşılaştırıldığında bazı tutarsız durumlar ortaya çıkmaktadır. Talebesi Ḥamza es-Sehmî’nin (ö. 427/1036) anlatımına göre İbn ‘Adî 297/910 yılında 20 yaşındayken Irak, Şam ve Mısır bölgesini kapsayan ilk ilmi rihlesine çıkmıştır ve *el-Kâmil*’i de bundan sonra telif etmiştir.³⁷ Ayrıca İbn ‘Adî’nin *el-Kâmil*’de eṭ-Ṭahâvî’den naklettiği ravi değerlendirmeleri de bahsedilen eserin daha sonra telif edildiğini göstermektedir.³⁸ Dolayısıyla İbn ‘Adî, *el-Kâmil*’i, eṭ-Ṭahâvî ile görüşükten sonra telif etmiştir ve Ebū Ḥanīfe aleyhindeki tutumunda bir değişiklik

³³ el-Ḥârişî, *Musnedu’l-İmâmi’l-A’zam (el-Behrâ’icî)*, 1:436 vd.

³⁴ el-Ḥârişî, *Musnedu’l-İmâmi’l-A’zam (el-Behrâ’icî)*, 1:446 vd.

³⁵ Bedir, *Ebu Hanife*, 56-57.

³⁶ el-Kevşerî, *Te’nîbu’l-Ḥaṭîb*, 329.

³⁷ Ḥamza es-Sehmî, *Târîhu Curcân*, 267.

³⁸ Bazı örnekler için bk. İbn ‘Adî, *el-Kâmil*, 1:111, 1:236, 3:97, 3:102.

olduğundan söz etmek, daha ötesinde telif ettiği musnedin el-Kevşerî'nin ihsas ettirdiği üzere Ehl-i re'y'de olduğu gibi Ebû Hânîfe hadisleri için müspet bir niyetle kaleme alındığını savunmak doğru görünmemektedir.

Yukarıdaki yaklaşımdan hareket edildiğinde İbn 'Adî'ye nispet edilen musnedin telif sebebinin nasıl açıklanacağı meselesi önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Kanaatimizce İbn 'Adî de dahil olmak üzere Ebû Hânîfe'ye yönelik tepkileriyle bilinen ed-Dârekuṭnî, İbn Şâhîn ve benzeri isimlere ait Ebû Hânîfe musnedlerinin telif sebebi birbirine yakın olmalıdır ve bu müellifler, Ebû Hânîfe'nin hadis birikimini ortaya çıkarmak gibi müspet bir amaç peşinde değildir. Söz konusu müellifler, Ebû Hânîfe'nin hadislerini rivayet tekniği açısından incelemek, onlardaki 'illetleri ortaya çıkarmak amacıyla bir çalışma kitabı mahiyetinde bu musnedleri telif etmiş olmalıdır. Nitekim Ebû Hânîfe hakkında en olumsuz kanaatleri kaydeden İbn Hıbbân'a (ö. 354/965) da *'İlelu mâ'stenede ileyhi Ebû Hânîfe* isimli bir eser nispet edilmektedir.³⁹ Adından anlaşıldığı kadarıyla İbn Hıbbân, Ebû Hânîfe'nin fıkhi dayanağı olan hadislerin 'illetlerini ortaya çıkarmak için böyle bir derleme çalışması yapmıştır. Buradan hareketle İbn 'Adî ve ed-Dârekuṭnî gibi isimlere nispet edilen musnedlerin de benzer amaçla yani Ebû Hânîfe'nin rivayet ettiği hadislerdeki 'illetleri tespit için telif edildiği iddia edilebilir. Nitekim İbn Hıbbân, Ebû Hânîfe'nin 130 kadar hadis rivayet ettiğini ancak bunların 120 tanesinin hata barındırdığını;⁴⁰ İbn 'Adî de onun 300 kadar hadisinden sadece 10 tanesinin sahih olduğunu belirtmiştir.⁴¹ ed-Dârekuṭnî ise *es-Sunen*'inde Ebû Hânîfe'den rivayet ettiği birçok hadisi tenkit etmektedir.⁴² Mezkûr isimlerin verdiği bu sayılar ve yaptığı tenkitler söz konusu derlemelere dayananıyol olmalıdır.

Dickinson tarafından yapılan "hadis münekkithlerinin, Ehl-i re'y tarafından Ebû Hânîfe'ye ait olduğu iddia edilerek toplanan rivayetleri ciddiye almak zorunda kaldıkları, bundan dolayı imamın hadislerde yetkin olduğu fikrini ortadan kaldırma amacıyla hadislerini incelemeye başladıkları ve İbn Hıbbân ile İbn 'Adî'ye ait yukarıda nakledilen değerlendirmelerin bu çalışmaların akabinde varılan sonuçlar olduğu"⁴³ şeklindeki değerlendirme de hem süreçle tutarlı gözükmemekte ve hem de Ehl-i hadis tarafından kaleme alınan musnedlerin telif amacıyla alakalı yukarıda öne sürülen çıkarımları destekler mahiyettedir.

³⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1:417.

⁴⁰ İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn*, 3:63.

⁴¹ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 8:246.

⁴² Bazı örnekler için bkz. Hamza al-Bekrî, "İntikâdâtü'd-Dârekuṭniyyi'l-Hadîşiiyyetu li-Ebî Hânîfe fî Kitâbi's-Sunen," 3 vd.

⁴³ Dickinson, "Ahmad b. al-Şalt and his Biography of Abū Hānifa," 407, 408.

2.4. Ehl-i hadis içinde İnsaf ve İtidal: İbnu'l-Mukrî ve Ebû Nu'aym'ın Ebû Hânîfe Musnedleri

Ehl-i hadis içinde yer alan her bir ismin Ebû Hânîfe'ye karşı tavrının aynı olduğu söylenemez. Onlar içinde müteşeddît bir tavra sahip olanlar bulunduğu gibi daha mutedil bir çizgi takip edenler de vardır. Yine 4./10. asırdaki hadisçilerden örnek verecek olursak mesela İbn Hıbbân ile Haţţâbî'nin (ö. 388/998) yaklaşımları arasında fark olduğu dikkat çekmektedir. İbn Hıbbân müteşeddît bir tavra sahipken Haţţâbî daha insafî ve itidallî gözükmemektedir. Hadisçilerin Ebû Hânîfe hakkında takındıkları tavır ya da besledikleri önyargının, onların musned telif etme sebeplerinin birbirinden farklılaşmasına da neden olduğu müşahade edilmektedir.

4./10. asırdan günümüze bir kısmı da olsa ulaşan İbnu'l-Mukrî'ye ait *el-Musned*'de bir üst başlıkta telif sebebi incelenen musnedlerin aksine Ebû Hânîfe hadislerinin müspet bir amaçla bir araya getirildiği iddia edilebilir. Zira müellif İbnu'l-Mukrî'nin Ebû Hânîfe veya hadisleri aleyhine tespit edebildiğimiz kadarıyla herhangi bir görüşü yoktur. Onun, Ebû Hânîfe rivayetlerinin yer aldığı eserlerden sadece merfû' olanları bir araya getirmesi, imamın hadis bilgisine yönelik Ehl-i hadis'ten gelen tenkitlere karşı insafî bir duruş olarak okunabilir. Bunun yanı sıra bazı araştırmacılar da İbnu'l-Mukrî'nin, Ebû Hânîfe'den gelen, hadisçilere göre maruf ve makbul isnadlı hadisleri topladığını ve bununla imam hakkındaki "Ondan maruf isnadlı hadisler rivayet edilmemiştir." şeklindeki iddiaya cevap vermeyi amaçladığını kaydetmektedir.⁴⁴ Bu tahminlerin ötesinde İbnu'l-Mukrî'nin amacının tam olarak tespiti mevcut şartlarda mümkün değildir. Belki bir ihtimal olarak o kendisi için bir not defteri oluşturmak gibi basit bir niyetle de söz konusu derlemeyi yapmış olabilir; ancak eldeki karineler çerçevesinde en azından, onun bu çalışmayı müspet bir amaçla yapma ihtimalinin, tenkit etme amacı gütmesi ihtimaline göre daha güçlü gözükteği söylenebilir.

4./10. asırda telif edilen Ehl-i hadis'e ait Ebû Hânîfe musnedlerinden diğeri ise İbnu'l-Mukrî'nin talebeleri içinde yer alan Ebû Nu'aym'a aittir. Ebû Nu'aym, Ebû Hânîfe'ye yönelik tenkitleriyle bilinen Ehl-i hadis bir âlimdir. Mesela o, Mâlik, eş-Şâfiî ve Ahmed b. Hanbelî'î *Hilyetu'l-Evliyâ*' isimli eserinde zikrederken Ebû Hânîfe'ye yer vermemiştir. Bunun yanı sıra *Kitâbu'd-Đu'afâ*'sında imam hakkındaki halku'l-Kur'ân iddiasını dillendirmiş ve bu yüzden onun tövbeye davet edildiği bilgisini de paylaşmıştır. Ayrıca Ebû Hânîfe'nin hadis rivayetinde çokça hataya düştüğünü ve vehme kapıldığını

⁴⁴ el-Behrâ'icî, "Mukaddime," 11.

da belirtmiştir.⁴⁵ Bu noktada Ebū Ḥanīfe hakkında böyle düşünen bir âlimin neden onun adına musned telif ettiği sorusu akla gelmektedir.

el-Musned'in mevcut yapısı Ebū Nu'aym'ın, Ebū Ḥanīfe hadislerini tenkit etmek üzere kaleme aldığı izlenimi vermemektedir. Onun yukarıda sergilediğinin aksine daha insafli ve itidalli bir tavra geçiş yaptığı görülmektedir.⁴⁶ *el-Musned*'in hemen başında Ebū Ḥanīfe'nin terceme-i hâline dair kısımda onun fıkhnı öven, zühd ve takvasına delalet eden rivayetleri nakletmesi, ayrıca imamın gördüğü veya rivayette bulunduğu sahabeyi de zikretmesi⁴⁷ derlemeyi müspet bir amaç etrafında yaptığına işaret ediyor denebilir.

Diğer taraftan Ebū Nu'aym'ın da el-Ḥāriṣī gibi sadece Ebū Ḥanīfe hadislerini nakletmekle kalmayıp imamın rivayetleri için harcadığı mesai, onun müspet bir amaçla hareket ettiği izlenimi vermektedir. Zira o Ebū Ḥanīfe rivayetlerinin tariklerini toplamış, mutābi' ve şāhidlerine yer vermiştir.⁴⁸ Onun isnad ve metinleri karşılaştırmak suretiyle yani mu'āraḍa ile Ebū Ḥanīfe'nin zabtını ortaya koymayı, rivayetlerinin güvenilirliğini test etmeyi amaçladığı düşünülebilir. Nitekim Ebū Ḥanīfe'nin İsmā'il b. Ebī Ḥālid'den yaptığı bir rivayetten sonra "Bu Ebū Ḥanīfe'nin büyük bir topluluğa iştirak ederek rivayet ettiği bir hadistir. Bundan dolayı onun bu rivayetine mutābi' başka nakillere yer vermeye gerek yoktur." demesi bu duruma delalet eder gözükmemektedir.⁴⁹ Bazı çalışmalarda da bu noktaya temas edilmiş ve Ebū Nu'aym'ın, Ebū Ḥanīfe rivayetlerini diğer hadis kitaplarındakilerle isnad ve metin açısından karşılaştırıp şāhid ve mutābi'lerini toplayarak imamın hadislerine hizmet ettiğinin belirtildiği kaydedilmiştir.⁵⁰ Netice itibariyle Ebū Nu'aym'ın, Ebū Ḥanīfe'nin hadislerine ilgi göstererek onun bu ilimdeki bilgi ve birikimini ortaya çıkarma hedefiyle hareket ettiğini söylemek mümkün gözükmemektedir.

Peki, Ebū Nu'aym'da Ebū Ḥanīfe hadislerine karşı bu tavır değişikliğine sebep olan etken nedir? Sorunun cevabıyla ilgili ne Ebū Nu'aym'ın hayatında,

⁴⁵ Ebū Nu'aym, *Kitābu'd-Ḍu'afā*, 140.

⁴⁶ Aynı husus Muhammet Emin Eren'in de dikkatini çekmiştir. O, eserde bir aidiyet sorunu olup olmadığının araştırılması gerektiğinin eğer aidiyette bir sorun yoksa bu durumun incelenmeyi hak ettiğinin altını çizmektedir. Muhammet Emin Eren, "Re'y Ehlinin Fakihinden Bir Muhaddis İnşa Etmek: 'Abdülkâdir el-Ḳuraşî'nin (ö. 775/1373 Ebū Ḥanīfe Biyografisinin Tahlili)," 306. Ebū Nu'aym'ı doktora tezi seviyesinde çalışan Yusuf Ziya Keskin eserin aidiyetine dair herhangi bir sorun dile getirmemektedir. Ayrıca Ebū Ḥanīfe musnedleri hakkında çalışma yapan yukarıda yer yer atıflarda bulunduğumuz araştırmacılar da aidiyet sorunu bulunan müellifleri gerektiğinde belirtirken Ebū Nu'aym'ın *Musned*'i hakkında böyle bir problemden bahsetmemektedir.

⁴⁷ Ebū Nu'aym, *Musnedu'l-İmām Ebī Ḥanīfe*, 167-178.

⁴⁸ Bazı örnekler için bkz. Ebū Nu'aym, *Musnedu'l-İmām Ebī Ḥanīfe*, 196, 208-210, 20-291, 303, 446.

⁴⁹ Ebū Nu'aym, *Musnedu'l-İmām Ebī Ḥanīfe*, 212.

⁵⁰ el-Behrā'icī, "Mukaddime," 12.

ilmî ve fikrî yapısında ne de *el-Musned*'inde sadra şîfa delil ya da karineler yer almaktadır. el-Behrâ'îcî gibi bazı araştırmacılar, Ebû Nu'aym'ın Ebû Hânîfe'den gelen hadisleri tekrar incelediğinde çoğunun sahih olduğu kanaatine vardığını ve bunun üzerine imam hakkındaki görüşlerinin değiştiğini ifade etmektedir.⁵¹ Bu bir ihtimal olmakla beraber Ebû Nu'aym'ın hocası İbnu'l-Muqrî ve onun *el-Musned*'inden etkilenmiş olabileceği de akla gelmektedir. Nitekim İbnu'l-Muqrî'nin *el-Musned*'i, Ebû Nu'aym'ın *el-Musned*'inin kaynakları arasındadır. Hocasının Ebû Hânîfe'ye olan mutedil ve müspet bakışı ile ortaya koyduğu *el-Musned*'i Ebû Nu'aym'ın da fikrini değiştirmiş olabilir.

Ebû Hânîfe musnedlerinin telif sebeplerinin incelenmesine son vermeden önce cevaplanması gereken bir soru daha karşımıza çıkmaktadır. Ebû Hânîfe rivayetlerinin 'illetlerini ortaya koymak, onun hadis bilgi ve birikiminin zayıflığını ispatlamak amacıyla musned telif ettiği ileri sürülen Ehl-i hadis âlimler de İbnu'l-Muqrî ve Ebû Nu'aym'la aynı amacı gözeterek Ebû Hânîfe musnedi telif etmiş olamazlar mı? İbnu'l-Muqrî ve Ebû Nu'aym dışındaki Ebû Hânîfe musnedi telif eden Ehl-i hadis isimler yukarıda görüldüğü üzere imama husumetiyle bilinen kimselerdir ve onun hadis ilminde çok zayıf olduğunu açıkça ifade etmektedirler. Söz konusu kimselerin bu tavırlarının değiştiğine dair ufak da olsa bir karine yoktur. Dolayısıyla aksi çıkana kadar ortaya konan teori doğru gözükmemektedir. Normal şartlarda Ebû Nu'aym'ın da müspet bir amaçla Ebû Hânîfe musnedi kaleme aldığı makul görülmezdi ama onun imam aleyhindeki tavrının bilahare aksi yönde değiştiğine işaret eden güçlü karineler farklı bir sonuca varılmasına imkân sağladı.

3. Hicrî Dördüncü Asırda Ebû Hânîfe Hadislerine İlgi Neden Arttı?

Ebû Hânîfe'nin hadis bilgi ve birikimini ortaya koymak amacıyla telif edilen söz konusu musned literatürünün ortaya çıkmasında Ehl-i hadis'in etkisinin olduğu açıktır. Bu etki Ehl-i hadis düşüncesinin baskın olduğu dönemde onlardan gelen tepkilere veya tenkitlere göre Ehl-i re'y'in bir anlamda kendini ispatlama çabaları şeklinde tezahür etmiştir. Melchert'in "yakınlaşma" olarak ifade ettiği olgu eğer buysa, Ehl-i re'y'in; söz gelimi el-Hârişî'nin yukarıda *el-Musned*'den nakledilen ifadelerinden hareketle bu durumu "mecburi yakınlaşma" tabirinin daha doğru karşılayacağı düşüncesindeyiz. Her ne şekilde olursa olsun burada hadis temelinde vücuda gelmeye başlayan bir ittifak zemininden bahsedilebilir. Zira Ehl-i re'y'in özellikle Ebû Hânîfe'nin şahsında bir anlamda kendilerine yöneltilen hadis

⁵¹ el-Behrâ'îcî, "Mukaddime," 4. Ebû Nu'aym'ın burada adı geçen eserlerinin telif tarihlerini tespit etmek daha net sonuçlara ulaşılmasını sağlayabilirdi; ancak buna dair bir bilgiye ulaşamamıştır.

bilmeme ve zabt açısından zayıflık şeklinde özetlenebilecek tenkitleri görmezden gelemeyerek dikkate almak zorunda kalması böyle bir ittifak zemininden bahsedebilmeyi mümkün kılmaktadır. Söz konusu vasatta Hanefiler de bu ittifak zeminine uyum sağlamak için imamı hakkında dile getirilen hadis bilmeme ya da hadisleri göz ardı etme şeklindeki iddialara telif edilen musnedlerle bir çeşit cevap geliştirmiş olmaktadır.

Ehl-i hadis'in Ebû Hânîfe hadislerine ilgisini artıran temel amil ise onun rivayetlerindeki sorunların bir anlamda elle tutulur şekilde ortaya koyulması çabaları olmalıdır. Diğer taraftan Dickinson'ın öne sürdüğü gibi Hanefiler tarafından derlenen Ebû Hânîfe hadislerinin kendi iddialarını boşa çıkarma olasılığı karşısında da Ehl-i hadis'in imamın rivayetlerini tekrar incelemeye başlamış olmaları imkân dahilindedir. Yani Ebû Hânîfe'nin hadis ilminde yetkinliği düşüncesinin oluşma ihtimaline karşı bir önlem olarak durumun Ehl-i re'y'in çizmeye çalıştığı tablo gibi olmadığını ve vakıanın aksi yönde cereyan ettiğini telif ettikleri musnedler üzerinden ispatlamaya girişmişlerdir.

Ebû Hânîfe'nin hadis birikimini ortaya koyan musnedler karşısında Ehl-i hadis'in, imamın hadis bilgisi ve zabtına yönelik öne sürdüğü iddiaların ne anlam ifade ettiği konusu da değinilmesi gereken bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Ebû Hânîfe, hadis rivayeti ve ilimleriyle Ehl-i hadis gibi, bir meslek seviyesinde ilgilenmemiştir. Enes Topgöl, Ebû Hânîfe ve benzeri isimlerin hadislerinin Ehl-i hadis tarafından göz ardı edilmesinin itikadî gerilimler dışındaki en temel sebebinin bu olduğu kanaatindedir:

Epistemik bir cemaat olarak Ehl-i hadis'in bu gibi isimlerin rivayetlerini terk etmesinin itikadî gerilimler dışındaki en temel sebebi, onların hadis uğrunda pek çok zorluğa göğüs geren grup olarak hadisle uğraşma faaliyetlerini kendileri ile bütünleştirmeleridir. Yani onlar kendi cemaatlerini ayrıcalıklı kılan hususun, bütün mesailerini sadece hadise hasretmeleri olduğu bilinciyle hareket etmiş ve hadis için kendileri gibi zorluklara katlanmamış kimseleri kendi ihtisas sahalarına sokmak istememişlerdir... Mesele bir ilim geleneği içinde yetişme ve onun gereklerine göre davranmadır.⁵²

Bu duruma bağlı olarak Ehl-i re'y'in, Ehl-i hadis gibi hadis rivayeti için özel meclisler akdetmemesi, isnad ve metnin nakledilmesinde kaidelere gerektiği kadar özen göstermemesi gibi nedenler, onların rivayetlerinin genelinin söz konusu epistemik cemaat tarafından hatalı ve dikkate alınmayacak bir yapıda görülmesine sebebiyet vermiş olmalıdır. Bunun yanı

⁵² Muhammed Enes Topgöl, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*, 57.

sıra iki ekolün hadis kabul kriterlerinin farklı olması ve Ehl-i re'y'in hadislerinin birçoğunun Ehl-i hadis'e göre 'illetli olması da bahsedilen tutumun bir sebebi olabilir.

Diğer taraftan eğer Ehl-i hadis, örneğin Ahmed b. Hanbel gibi büyük bir hadis hafızına nispetle Ebū Hānīfe'nin hadis birikiminin az olduğu düşüncesindeyse en azından imamdı gelen mevcut rivayetler çerçevesinde onların bu iddiasının tutarlı olduğu söylenebilir. Zira el-Kevşerî'nin de ikrar ettiği üzere⁵³ Ebū Hānīfe'nin herhangi bir muhaddis gibi hadis öğrenmek maksadıyla rihlelere çıktığı, bir rivayetin bütün tariklerini cemetme çabası içine girdiği ya da büyük hadis mecmuaları tasnif etme gayesinde olduğu bilinmemektedir. Ebū Hānīfe bunun yerine daha çok fikhî mesâille iştigal etmiştir. Mesaisini bu işe adadığı için de bildiği bütün hadisleri rivayet imkânı bulamamış olabilir veya rivayet etmişse bile talebeleri de fıkıhla meşgul oldukları için nakil sürecine geçememesi kuvvetle muhtemeldir.

Sonuç

Ebū Hānīfe musnedleri 4./10. asırda kaleme alınmaya başlanmış ve en yoğun telif hareketi de bu dönemde yaşanmıştır. İmamın hadisleri sadece Hanefîlerin değil aynı zamanda Ehl-i hadis'in de gündemine girmiş ve her iki ekolden de musned telif edenler olmuştur. Mezhebin takipçilerinin bu ilgisi anlaşılır iken Ehl-i hadis'in neden bu türde bir telif hareketine dahil olduğu bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı her bir eserin kendi bağlamında müstakil olarak değerlendirilmesi zorunluluğu doğmaktadır.

Telif sebebi açısından Ehl-i re'y'in yazdığı musnedler incelendiğinde temel saikin Ehl-i hadis'in Ebū Hānīfe'ye zabt ve hadis bilgisi açısından yönelttiği tenkitleri bertaraf etme amacı olduğu düşünülmektedir. Nitekim Ehl-i hadis'in belirleyici rolde yer aldığı ilmi ve fikri koşullarda Ebū Hānīfe'nin hadis birikimini ortaya koymak bir zorunluluk haline gelmiş olmalıdır.

Ehl-i hadis'e mensup isimler tarafından telif edilen musnedlerin bir kısmı ise kanaatimizce Ebū Hānīfe'nin çok az hadis bildiği, bildiği hadislerin ekseriyetinin 'illetli olduğu iddiasını temellendirmek için yapılan derleme mahiyetindeki çalışmalardır. Ayrıca Hanefîler tarafından musned telifi gibi faaliyetlerle ispatlanmaya çalışılan Ebū Hānīfe'nin fıkıhta olduğu gibi hadiste de yetkin olduğu fikrini yıkmak da bu çalışmaların hedefleri arasında olmalıdır.

Diğer taraftan Ehl-i hadis içinde Ebū Hānīfe ve hadislerine daha mutedil ve müspet yaklaşan, bir anlamda diğer hadisçilerin müteşeddît tavırlarına

⁵³ el-Kevşerî, *Te'nîbu'l-Ḥaṭîb*, 296.

karşı insaflı bir duruş sergileyen isimlerin varlığına rastlandığı da söylenebilir. Nitekim İbnu'l-Muḳrî ve Ebū Ḥanîfe hakkındaki görüşleri sonradan değişen Ebū Nu'aym tarafından derlenen musnedlerin imamın hadislerini savunma amacıyla telif edildiğini iddia etmek mümkün gözükmemektedir.

Çalışmanın baş taraflarında sorulan musned literatürünün telifinde hadisçilerin ideolojik düşüncesi haricinde başka âmillerin de etkisinin olup olmadığı sorusuna da bir katkıyla cevap verilmiş oldu. Yani musnedler bir kişinin hadis ilmindeki durumunu ortaya koyabilmek amacıyla da telif edilmiş olabilir. Bu husus da musnedlerin telif gerekçeleri arasında zikredilmelidir. Varılan diğer bir netice ise bazen bir literatür hakkında yapılan toplu değerlendirmelerin isabetsiz sonuçlara ulaştırabilme olasılığıdır. Görüldüğü üzere Ebū Ḥanîfe musnedleri için tek bir telif sebebi belirlemek mümkün değildir. Hatta aynı ekol içinde bile -Ehl-i hadis örneğinde karşımıza çıktığı gibi- farklı amaçlar muvacehesinde telif faaliyeti yürütülmüş olabilir. Dolayısıyla telif sebebi tarzı araştırmalarda daha parçacı yaklaşım doğru sonuçlar doğurmaktadır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

YZ Kullanım Beyanı / Declaration of AI Use:

Yazar, yapay zekâ destekli teknolojileri yalnızca İngilizce özetin dil düzenlemesinde kullandığını beyan etmiştir. / The author declared that AI-assisted technologies were used solely for the linguistic editing of the English abstract.

KAYNAKÇA

- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Bedir, Murteza. *Ebu Hanife: Entelektüel Biyografi*. Ankara: Ay Yayınları, 2018.
- el-Bekrî, Ḥamza. "İntikâdâtü'd-Dâreḳuṭniyyi'l-Ḥadîşîyyetu li-Ebî Ḥanîfe fî Kitabî's-Sunen." *İslam Araştırmaları Dergisi* 32 (2014), 1-37.
- el-Behrâ'îcî, Laṭîfurrahmân. "Muḳaddime." *Feḳâ'ilu Ebî Ḥanîfe*. Mlf. İbn Ebî'l-'Avvâm, Ebû'l-Ḳâsım 'Abdullah b. Muḥammed. Mekke: el-Mektebetu'l-'İmdâdiyye, 2010.
- el-Behrâ'îcî, Laṭîfurrahmân. "Muḳaddime." *Musnedu'l-İmâmi'l-A'zam*. Mlf. el-Hârişî, Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. Muḥammed es-Sebezmûnî el-Buḥârî. Mekke: el-Mektebetu'l-'İmdâdiyye, 2010.

- el-Behrâ'îcî, Laţîfurrahmân. "Muqaddime." *Musnedu'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*. Mlf. Ebû Nu'aym, Ahmed b. 'Abdullâh el-İşfahânî. Beyrût: Dâru İbn Hâzm, 2021.
- el-Behrâ'îcî, Laţîfurrahmân. "Muqaddime." *Musnedu'l-İmâm Ebî Hanîfe*. Mlf. İbnu'l-Mukrî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm. İstanbul: Dâru's-Semmân, 2020.
- Brown, Jonathan. *The Canonization of al-Bukhari and Muslim*. Leiden: Brill, 2007.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Christopher Melchert ve Mezheb: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslam Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu." *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*. Mlf. Christopher Melchert. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Çoban, Ramazan. "Ebû Hanîfe Müsnedleri ve Hârizmî'nin Câmiu'l-Mesânîd'i." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2018.
- ed-Dârekuţnî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Ömer. *el-İlelu'l-Vâride fi'l-Ehâdişin-Nebeviyye*. Riyâd: Dâru Taybe, 1985.
- ed-Dârekuţnî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Ömer. *es-Sunen*. Beyrût: Mu'essesetu'r-Risâle, 2004.
- Dickinson, Eerik. "Ahmad b. al-Şalt and his Biography of Abû Hanîfa." *Journal of the American Oriental Society* 116:3 (1996), 406-417.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. 'Abdullâh el-İşfahânî. *Kitâbu'd-Đu'afâ*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2010.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. 'Abdullâh el-İşfahânî. *Musnedu'l-İmâm Ebî Hanîfe*. Tah. Muhammed 'Abduşşehîd en-Nu'mânî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2015.
- Eren, Muhammet Emin. "Re'y Ehlinin Fakihinden Bir Muhaddis İnşa Etmek: 'Abdulkâdir el-Kuraşî'nin (ö. 775/1373) Ebû Hanîfe Biyografisinin Tahlili." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62:2 (2021): 289-343.
- el-Evrekze'î, Muhammed Emîn. *Mesânîdu'l-İmâm Ebî Hanîfe*. Karaçi: Meclisu'd-Da've, 1978.
- Görücüoğlu, Erkam. "el-Hârisî ve Müsnedü Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2018.
- el-Hamevî, Ebû 'Abdillâh Yâkût b. 'Abdillâh. *Mu'cemu'l-Buldân*. Beyrût: Dâru Şadır, 1995.
- el-Hârisî, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muhammed es-Sebezmünî el-Buhârî. *Keşfu'l-Âsâri's-Şerîfe fi Menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe*. 2 c. İstanbul: Mektebetu'l-İrşâd, 2020.
- el-Hârisî, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muhammed es-Sebezmünî el-Buhârî. *Musnedu Ebî Hanîfe*. Tah. Ebû Muhammed el-Esyütî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008.
- el-Hârisî, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muhammed es-Sebezmünî el-Buhârî. *Musnedu'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*. Tah. Laţîfurrahmân el-Behrâ'îcî. Mekke: el-Mektebetu'l-İmdâdiyye, 2010.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Müsned". *DİA*, 32:101-103.
- İbn 'Adî, Ebû Ahmed 'Abdullâh. *el-Kâmil fi Đu'afâi'r-Ricâl*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.

- İbn Hıbbân, Ebû Hâtım Muḥammed b. Hıbbân b. Aḥmed et-Temîmî. *el-Mecrûhîn*. 3 c. Haleb: Dâru'l-Va'y, 1976.
- İbnu'l-Mukrî, Ebû Bekr Muḥammed b. İbrâhîm. *Musnedu'l-İmâm Ebî Ḥanîfe*. İstanbul: Dâru's-Semmân, 2020.
- el-Kevşerî, Muḥammed Zâhid. *Te'nîbu'l-Ḥaṭîb*. Kâhire: yy, 1990.
- el-Ḳudûrî, Ebu'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Muḥammed el-Bağdâdî. *Şerḥu Muḥtaşari'l-Kerḫî*. Havallî: Esfâr li-Neşri Nefisi'l-Kutub ve'r-Resâ'ili'l-İlmiyye, 2022.
- Melchert, Christopher. *The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C.E.* Leiden: Brill, 1997.
- en-Nu'mânî, 'Abdurreşîd. "Kitabü'l-âsâr Mukaddimesi." Çev. Mehmet Özşenel. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 233-251.
- en-Nu'mânî, 'Abduşşehîd. "Muḥkaddime." *Musnedu'l-İmâm Ebî Ḥanîfe*. Mlf. Ebû Nu'aym, Aḥmed b. 'Abdullâh el-İşfahânî. İslamâbâd: Mecme'u'l-Buhûşî'l-İslamiyye, 2000.
- Özpınar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- es-Sehmî, Ebu'l-Ḳâsım Ḥamza. *Târîḫü Curcân*. Beyrût: 'Âlemu'l-Kutub, 1987.
- et-Tirmizî, Ebû 'İsâ Muḥammed b. 'İsâ. *el-Câmi'u'l-Kebîr (Sunenu't-Tirmizî)*. Tah. Şu'ayb el-'Arnaûṭ. Beyrût: er-Risâletu'l-'Âlemiyye, 2017.
- Topgöl, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- ez-Zehebî, Şemseddîn Muḥammed b. Aḥmed. *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. 30 c. Beyrût: Mu'essesetu'r-Risâle, 1985.

